

K přesahům neziskového sektoru, trestní justice a kriminologického výzkumu¹

Václav Walach

Katedra antropologie, Filozofická fakulta,
Západočeská univerzita v Plzni

Během jediného měsíce se v Praze uskutečnila trojice událostí s nesporným významem pro českou trestní politiku a především oblast vězeňství. Divadlo X10 uvedlo poslední říjnový den ve spolupráci s Institutem nesvobody divadelní hru Čekání na Karkulku, kterou sehráli odsouzení z bělušické věznice. RUBIKON Centrum připravilo na 9. listopad ve smíchovském Impact Hubu mezinárodní konferenci Ženy a vězení, v jejímž rámci byly představeny dobré praxe při řešení specifických potřeb vězňenských žen, včetně rozvoje tzv. komunitních věznic. Konečně občanské sdružení Za branou přichystalo 24. listopadu v Poradně pro osoby po VTOS a rodiny odsouzených v Krakovské ulici seminář věnovaný zkušenostem tzv. bílých límečků a jejich blízkých s výkonem trestu odnětí svobody.

Uvedené akce spojovaly dvě věci, které považuji za zajímavé z hlediska přemýšlení o vztazích neziskového sektoru, trestní justice a kriminologického výzkumu. Zaprvé připomněly, jak významnou roli hraje nevládní neziskový sektor v českém systému trestní justice. Mám tím na mysli přímou práci s odsouzenými během pobytu ve vězení i po propuštění, na jejímž cílovém horizontu se nachází desistence. Základem je klasická sociální a psychologická práce podporující odsouzené při překonávání strukturálních a individuálních omezení. Patří sem ale i umělecké programy, které v mnohém převažující pojetí sociální práce přesahují. Možnost zapojit se ve vězení do různých uměleckých aktivit byla opakovaně hodnocena jako důležitý faktor desistenčního procesu. Ostatně byla to právě studie zkoumající programy vězeňského divadla v Kalifornii (Brewster, 2014), která inspirovala Lenku Tyrpeklovou a její kolegy k založení Institutu nesvobody. Pod jeho hlavičkou je plánována realizace nejrůznějších uměleckých programů neboli „semestrů“ (Zemanová, 2023a, 2023b).

Divadelní hra Čekání na Karkulku vznikla v rámci „pilotního semestru“ pod vedením režisérky Zuzany Šklíbové a herce Fedira Kise ve spolupráci s odsouzenými zařazenými do Specializovaného oddělení pro odsouzené s poruchou osobnosti a chování způsobené užíváním návykových látek Věznice Bělušice. Absolventi

¹ Tento esej vznikl v rámci projektu „Jeich vlastními slovy: Jak a proč dochází ke zločinu v autobiografických narativech pachatelů“ (č. projektu: 22-30281S), podpořeného Grantovou agenturou ČR.

Divadelní akademie múzických umění postavili spolupráci na partnerských základech. Už název hry představuje výsledek společné práce. Původní nápad divadelníků na nacvičení Beckettova Čekání na Godota nakonec ustoupil potřebám hereckého kolektivu, mezi nimiž figurovalo také přání připravit něco, co budou moci předvést svým dětem. Přesto se nakonec jedna scéna do představení sestávajícího z několika pohádek dostala – dialog o čekání, které věznění z vlastní institucionalizované zkušenosti znají až příliš dobře.

Partnerství a jej podmiňující dovednosti byly patrné ze samotného představení. Za účelem překonání různých odboček od scénáře, ať už formou úmyslné improvizace, nebo nechtěného zapomenutí textu či přeřknutí, byla zavedena *klapka*. Toto gesto sestávající z plácnutí rukama o sebe na způsob filmové klapky mohl provést každý člen divadelního týmu, aby vrátil představení do scénářem předepsaného děje. Jinými slovy, pokud někdo udělal chybu nebo se jinak odchytil od požadovaného směru, mohl to jednoduše napravit. Všechny herce to motivovalo, aby pozorně sledovali veškeré dění. Pokud někdo zvedl ruce před sebe, hned jej následovali ostatní, aby „klapli“ společně v jeden moment – klapka jako gesto kolektivní nápravy. Budování kolektivu šlo ruku v ruce s posilováním sebereflexe a hledáním nového já. „Nikdy jsem si nemyslel, že někdo jako já bude pro někoho hrát divadlo,“ vyjádřil se jeden z herců s neskrývaným dojetím.

Podle Sarah Colvin (2015) může být divadlo efektivnějším prostředkem desistence mimo jiné proto, že na rozdíl od běžných vězeňských programů lépe reflektuje složitost sociální zkušenosti. V běžných programech bývá každé „ale“, které zazní v kontextu vyjednáváného přijímání zodpovědnosti za spáchané činy, vnímáno primárně jako forma popření, respektive nedostatečného přijetí odpovědnosti. To však ne vždy odpovídá okolnostem spáchaného činu. Lze si představit mnoho situací, kdy bude odpovědnost přinejmenším sdílená. Hraní různých rolí nesnižuje zodpovědnost za vlastní jednání. Spíše poskytuje určitý nadhled, který pachatelé mohou využít k tomu, aby své aktérství do okolností patřičně zasadili. Divadelní hra umožňuje lépe prozkoumat složitost světa, důvodů lidského jednání a otázky viny. Právě proto může nakonec zamezovat návratu k trestné činnosti efektivněji než přímočařejší postupy.

Kriminologové a kriminoložky mohou pomoci tuto argumentaci v českém kontextu nejen ověřit, ale především lépe poznat nastíněný mechanismus a jeho jednotlivé fáze z pohledu všech zúčastněných. Divadelníkům mohou tato zjištění pomoci lépe nastavit vlastní proces přípravy představení a věznic motivovat k začlenění vězeňského divadla do své nabídky programů zacházení.

Druhé pojetí zmíněných událostí představuje zmocňování lidí se zkušeností s výkonem trestu odnětí svobody jakožto aktérů, jejichž zkušenost se počítá. Na akcích Rubikonu a Za branou tito lidé vystoupili, aby osvětlili, jak pobyt za mřížemi vypadá z pohledu těch, kteří tam byli posláni z rozhodnutí soudu. Hodnota těchto praktických znalostí spočívá především ve dvou oblastech. Zaprvé umožňuje vytvořit kvalitnější informační materiály pro odsouzené před nástupem do vězení a výstupem z něj – jak to ostatně udělalo CENTRUM Rubikon ve svém Instruktažním videu pro ženy

nastupující do výkonu trestu odnětí svobody a spotu Vězením trest nekončí. Zadruhé hodnota praktických znalostí tkví ve zpětné vazbě, kterou jsou s to poskytnout vězeňskému systému a obecně systému trestní justice. Zaměstnankyně Rubikonu Nikola Zemanová stejně jako Vladimír Romportl spolupracující s organizací Za branou, která zapojuje lidi s vězeňskou zkušeností také do moderování svépomocné skupiny, svá vystoupení v různé míře pojali jako kritiku věznice jakožto instituce. Poukazovali na to, jakými způsoby věznice selhává, včetně praktik odporujících právním předpisům. V ideálním světě by tyto informace byly představiteli vězeňského systému přijaty jako důležitý podnět k identifikování problémů a způsobů jejich řešení. Ve světě, ve kterém se tito představitelé cítí pod tlakem a mají tendenci reagovat defenzivně, pokud rovnou nezpochybňují pravdivost poskytovaných informací, se recipienty podnětů mohou stát také kriminologové a kriminoložky.

Podle Iana Loadera a Richarda Sparkse (2010) je součástí veřejné role kriminologie institucionální kritika. Kontrola zločinu není neutrální proces a státní instituce, které ji obstarávají, nenabízí než dílčí pohled na svou činnost, ovlivňovaný nejrůznějšími zájmy a potřebami. Kriminologové a kriminoložky mohou – spíše mají – využívat své relativní mocenské autonomie, aby na tuto jednostrannost poukázali, ve svých výzkumech ji konfrontovali zvýrazňováním pohledů v mocensky asymetrické pozici, a tím přispívali k tomu, co autoři nazvali jako *lepší politika zločinu a jeho regulace*. Společenská zodpovědnost kriminologie nekončí u vytváření vědění; rovněž se týká způsobů jeho používání a vztahů, do nichž je zasazeno. Českým kriminologům a kriminoložkám toto samozřejmě není neznámé; vytvořili řadu poznatků dokládajících selhávání systému trestní justice a pravidelně vystupují na nejrůznějších akcích, kde na ně upozorňují. Nicméně k výraznějšímu sepětí s kritikou věznění formulovanou lidmi se zkušeností s uvězněním zatím docházelo pouze omezeně. Kriminologie dle mého soudu bude mít prospěch z toho, pokud se zkušenosti vězněných dostanou více do popředí.

Závěrem se chci ještě dotknout kriminologického výzkumu realizovaného v rámci neziskového sektoru. Příkladem budiž výzkum vzniknuvší ve spolupráci akademika Jiřího Mertla a zaměstnankyň Rubikonu Alžběty Majerové, Lenky Prokopové a Aleny Vyhnalové (Mertl, 2023), jehož některé závěry odprezentoval prvně jmenovaný na konferenci Ženy a vězení. Vycházejí z narativních rozhovorů s jednatřiceti v minulosti vězněnými ženami, Mertlův příspěvek poukázal na genderovanost trajektorií vedoucích k uvěznění. Jako klíčové momenty byly dotazovanými ženami uváděny zkušenosti s domácím násilím a toxickými partnerskými vztahy. Podle Mertla to vyžaduje posílení sociální práce s oběťmi, čemuž však strukturálně brání podfinancovanost sociálních služeb.

Nevládní neziskové organizace patří v Česku mezi významné producenty kriminologického vědění, které je generováno za účelem identifikování nedostatků trestní politiky a přispění k jejich nápravě. Oproti akademickému či státem realizovanému výzkumu může ten neziskový disponovat výhodou v podobě blízkosti

k žité zkušenosti a interpretaci aktérů, pro které má kriminalita a trestní proces zásadní důsledky, tedy pachatelů a obětí (a jejich blízkých). Díky této výhodě je neziskový sektor schopný produkovat výzkumné cíle a otázky, které by jinak mohly být opomenuty, a formulovat doporučení v oblasti politik a opatření, která s takto vytvořenými poznatky rezonují.

Letos zesnulý Howard S. Becker (1967) ve své slavné studii *Whose Side Are We On?* upozornil na to, že neexistuje nic jako nestranný výzkum. Vždy na zkoumané téma nahlížíme z určité strany, v kriminologii typicky buď ze strany pachatelů, nebo kontrolních institucí. Co se dlouho považovalo za nestranný výzkum, ve skutečnosti spíše tíhlo k reprodukování institucionální perspektivy. Jako problém začala být stranickost objevována teprve v momentě, kdy na určité téma začalo být nahlíženo z druhé strany – ze strany těch, jimž potrestání oficiálně připsalo cejch méně důvěryhodných. Podle Beckera se měl problém stranickosti vyřešit postupem času nárůstem počtu studií zaujímajících různé perspektivy. Mezitím doporučoval smířit se s tím, že útoky ze stranické podjatosti budou přicházet.

Toto doporučení neztratilo na aktuálnosti ani po šestapadesáti letech. V této souvislosti lze připomenout poslední důležitý aspekt Beckerovy studie spočívající v úsilí o nestranné používání metod a postupů vědecké práce a aktivnímu členení tomu, co nazval sentimentalismus. Zejména na to, co nám přijde drahé a sympatické, bychom měli upínat naši výzkumnou pozornost. Loaderova a Sparksova kritika se pochopitelně týká také činnosti neziskových organizací, včetně výzkumu. Také v tomto případě je zpětná vazba na místě. Stranickost není hodnota o sobě, pouze prostředek, který ideálně dílčí zájmy přesahuje. Lepší politika zločinu a jeho regulace je nepochybně tím, co již nyní motivuje trvající spolupráci některých věznic a jiných institucí trestní justice s neziskovým sektorem a/nebo akademicky situovaným kriminologickým výzkumem. Zdá se mi nanejvýš potřebné, aby tato spolupráce byla dále prohlubována, a to v duchu rovnocenného partnerství. Takové partnerství samozřejmě zahrnuje schopnost formulovat kritiku a také ji přijímat.

VÁCLAV WALACH je výzkumným pracovníkem katedry antropologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ve svém výzkumu se věnuje otázkám kriminality, bezpečnosti a sociálního vyloučení. V obecně prospěšné společnosti In IUSTITIA vede analyticko-výzkumné oddělení.

Literatura

- Becker, H. S. (1967). Whose side are we on? *Social Problems*, 14(3), 239–247.
Brewster, L. (2014). The impact of prison Arts programs on inmate attitudes and behavior: A quantitative evaluation. *Justice Policy Journal*, 11(4), 1–28.

- Colvin, S. (2015). Why should criminology care about literary fiction? Literature, life narratives and telling untellable stories. *Punishment & Society*, 17(2), 211–229.
- Loader, I., & Sparks, R. (2010). *Public Criminology?*. London: Routledge.
- Mertl, J. (2023). *Ženy s žitou zkušeností s výkonem trestu odnětí svobody a jejich specifické potřeby*. Praha: RUBIKON Centrum.
- Zemanová, K. (2023a). Fotoreportáž: Umění za ostnatými dráty. Jak vězně baví divadlo. *ČT Art*, 13. 9. 2023.
Dostupné na: <https://art.ceskatelevize.cz/inside/fotoreportaz-umeni-za-ostnatymi-draty-jak-vezne-bavi-divadlo-H1qAd>.
- Zemanová, K. (2023b). Lenka Tyrpeklová: Rezonují témata jako gender, přitom nemáme vyřešená základní lidská práva ve věznici. *ČT Art*, 19. 5. 2023.
Dostupné na: <https://art.ceskatelevize.cz/360/lenka-tyrpeklova-rezonuji-temata-jako-gender-pritom-nemame-vyresena-zakladni-lidska-prava-ve-veznici-E5pxC>.